

AZ ÖKO-ETIKA EREDETÉRŐL

THE ORIGIN OF ECO-ETHICS

Dr.Ph.d. Huff Endre Béla¹,

¹ Pedagógusképző Kar, Neumann János Egyetem, Magyarország

Kulcsszavak:

az emberiség védelme, ökotudatos életmód, harmónia elv

Keywords:

the protection of humanity, eco-conscious lifestyle, harmony principle

Összefoglalás

A természeti környezet fenntartható fejlődésének biztosításának figyelembevételével is számolni szándékozó műszaki és gazdasági szakembereknek komoly kihívásokkal kell számítaniuk. Különösképpen, a szakmai nehézségeiken túl, fel kell készülniük, hogy épp az ökológia művelői nehezítik meg leginkább munkájukat. Zöld szervezetek politikusai és a környezettudomány egymással is acsarkodó erőterében kell helytállniuk. A továbbiakban ebbe a kusza viszonyrendszerbe nem gabalyodunk, inkább etikai összefüggéseibe, és eredettörténetébe tekintünk be.

Abstract

Technical and economic professionals have to expect serious challenges if they want to take the insurance of the sustainable development of the natural environment into consideration. Apart from the professional difficulties they especially have to prepare for the fact that mainly the proponents of ecology make their work difficult. They have to hold their ground in the field of force where the politicians of green organizations and the environmental science are dead set against each other. Further on we do not intend to get entangled in this incoherent system of relations. We would rather look into its ethical connections and the history of its origin.

1. Bevezetés

A konfliktusok eredete régmúltra tekint vissza. Kieleződésük az újkor időszakához köthető. Az ipari forradalom és a felvilágosodás racionalizáló filozófiája nyomán kialakult közhangulat teremtette meg azt a modern embert, aki elhitte, hogy az ember, ha komolyan akarja bármit képes elérni, a természet erőforrásai „kifogyhatatlanok,” általuk szinte bármire képes. Hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy újabban kénytelen kellett belássuk, az ember lehetőségei végesek, a természeti erőforrások kimerülőben vannak. A természetet tisztelni kell! Ezt minden érintett szakma művelőjének józanul be kell látni, sőt, morális elvként is le kell rögzítenie! Etikai tartalmát azért vagyunk kénytelenek kiemelni, hogy még egyértelművé tegyük az összes érintett számára, hogy szakmai tevékenységük emberi, nagyon is emberi értéket szolgál: az emberiség védelmét. Miként *László Ervin*, az un. Gaia-elv megfogalmazójaként hangsúlyozza: „egyetlen Földünk van.” (László. 2003) A természeti környezetünket érintő beavatkozásokat nem szabad pusztán pillanatnyi érdekeink által vezérelten pragmatikusan (műszaki eszközökkel, optimálisabb technológia megválasztásával, vagy jobb munkaszervezéssel), vagy hatalmi eszközökkel (jogszabályokkal, rendeletekkel, vagy a végrehajtó hatalom segítségével) formálni, feltétlenül szükséges az emberi tényezők tekintetbevétele.

¹ huff.endre@pk.uni-neumann.hu

2. Az etikai probléma eredete.

A környezet terheléséért az ember a felelős. A tűz tudatos használata az ember első jelentős találmánya, amely nem organoprojekcióként^[1] jelent meg életében, viszont a környezetet megterhelte. Az űrkutatás embere ehhez képest csak léptékében követ el jelentősebb szennyezést. Egy amerikai repülőgép-hordozó anyahajó naponta kb. 1 t szemetet termel és önt a tengerek-óceánok vizébe. Űrhajósok is szemetüket a világűrbe szórják, az a sűrűbb légrétegbe érve ugyan elég, de nem maradéktalanul.

Bioetikai szempontból nem az a legfontosabb kérdés, hogy az emberi környezetterhelés elfogadható, vagy sem. Formálisan ki lehet jelteni, hogy mindez káros, de akkor az ember létezését is kártékonyak kell tekinteni. Történetivé átfogalmazva a kérdést válik érdekessé, vajon az ember mikor szerzett tudomást arról, hogy tevékenysége a természetet, és ezáltal saját környezetét károsítja, illetve hogy mikor kezdett ellene tenni valamit? Tévedés azt gondolni, hogy modern korunk emberének öntudatos felismerése ez, és ilyenkor kiemeljük a Római Klub jelentését. Mint látni fogjuk, már a civilizációtörténet korai időszakában megjelent a felismerés.

3. A civilizáció hajnalán

A környezettudatos magatartás feltételezi a környezeti szempontokra is odafigyelő, érzékeny embert. A környezeti terhelés tudatosodása bizonyosan nem az emberré válás időszakában, hanem később következett be. Feltételezi ui. a morális elvárások megjelenését. A politika és etika hasonlítanak egymásra, a politikus (politikai tartalom) és az etikum (etikai tartalom) összefüggenek. Azt pontosan tudjuk, hogy a politikum csak a civilizációval együtt jelent meg, hiszen intézményesített feltételeknek is meg kell felelnie. Vita tárgya legfeljebb az lehet, hogy az etikum megjelenhetett-e már a civilizációt megelőző időszakban, vagy sem?

Az etikai tartalomnak kettős természetére Arisztotelész figyelt fel: hJoz (ethosz), jelentése: jellem, erkölcs; eJoz (ethosz), jelentése: normakövetés, morál. Az hJoz autonóm ítéletalkotást, az eJoz az adott közösség normáinak elfogadását, követését, és ennek megfelelő etikai véleményalkotást jelent. (Arisztotelész. 1987. DK: 1103/a) Amennyiben feltételezzük, hogy a legkorábbi embercsoportok közösséget alkottak, úgy viselkedésüket – még Arisztotelész kritikus véleményével összhangban – etikailag is megítélhetjük. Viszont, ha az etikum mögött intézményeit keressük, úgy ezzel csak a civilizáció megjelenésekor találkozunk, az etikum és politikum hasonlósága miatt.

Arnold Gehlen az emberről írt alapvető művében az ember létét meghatározó képességeként mutatja be kultúrateremtését. (Gehlen. 1976.) Az embert ui., mint biológiai lényt a hiányosságai determinálják, már rég kipusztult volna, ha ezeket szakadatlanul nem lett volna képes „tehermentesíteni.” Kultúraként jelenik meg a technikai berendezéseket előállítani képes ember, segítségével válik gyorsabbá, erősebbé, figyelmesebbé (stb.) válik. Kultúraként kap szerepet a problémáit racionalizálni képes ember, aki értelmezi a körülötte zajló folyamatokat, és általa teremt tudományt. Kultúrájának része, amikor minden alkotását emberi léptéknek megfelelően készíti el, harmonizálja a maga számára, miközben rendelt teremt környezetében. A kultúrateremtő képességek bizonyos csírájával már a protoember, az emberré váló főemlősnél is rendelkezett. Kőszközöket készített már a homo sapiens előtti, 2,4 millió éves homo faber a mai Etiópia térségében. Ismerte, és használni is tudta a tüzet a 600 ezer éves Csou leletcsoport homo erectusa. A homo sapiens sapientis az, akiben kiteljesedik a *Gehlen* által elvárt kulturális tartalom, és emberi képességek.

Pusztán az emberi jegyek megléte, a kultúraalapítás és tehermentesítés – tehát az emberi társadalom megléte, bármennyire is érvel meggyőzően mellette *Gehlen* – maradéktalanul mégsem bizonyítja, hogy ősi emberünk cselekedeteit etikailag is mérlegelte. Ezt csak a civilizáció megjelenését követően állíthatjuk egyértelműen.

Gordon Childe már az 1930-as években az élelemtermelés megjelenésének „forradalminak” nevezhető hatásáról számolt be. Ennek színhelye, kutatásai szerint az un. „Termékeny Félhold” vidéke: a Földközi Tenger keleti medencéje, a Nílus, Tigris, Eufrátesz, Gangesz vidéke.^[2]

- Az ősi, törzsi társadalmi viszonyokra jellemző életformát, természetes gazdálkodást, a gyűjtögetést, halászatot, vadászatot itt váltotta fel a civilizáció, a letelepült életmód, az élelemtermelés és gazdálkodás.
- Megjelenik a földművelés, élelemtermelés és a növények nemesítése.
- Megjelenik az állatok házasítása – a domesztikáció.
- Az élelemtermelés már nem pusztán felélését jelenti, de jelentette a felesleggel való gazdálkodást is.
- Ipari termékek előállítása is megjelenik.
- Feltételezhetően megjelenik a kereskedelem csírája is.[3]
- Társadalmon belüli csoportok hierarchiája mostantól tartós alá- és fölé-rendeltség viszonyok formájában stabilizálódott.
- Ezen civilizációs keretek között alakult ki az ember ősi ökotudatos viszonyulása.

Maga a civilizáció kifejezés arra utal, hogy létrejöttek a folyam menti körzetekben térségi központok, melyek közül később több is jelentős méretű civilizációs központtá, várossá fejlődött. Elkülönültek, ugyanakkor gazdasági kapcsolatot is kialakítottak környezetükkel, vidékeikkel. Város és vidéke egymást feltételezték. Jelentős szerepet kapott bennük és általuk egyfajta korai ökotudatos életmód. Ez a „kora szülőtt” életmód a városokban létrejövő közösségi intézmények esetén bizonyos etikus elvárások mentén nem csak az ember-ember és ember-Isten(ek) közti viszonyaikat, de természeti környezetükkel fenntartott kapcsolataikat is áthatotta, melyeknek racionális és etikai tartalma egyaránt volt.

4. **Ősi etika, bioetikai, ökológiai elvek**

Vannak ősi elvek, melyeknek pontos történeti és földrajzi lokalizációját nem tudjuk megadni. Annyira ősi, hogy eredetükkel nem, csak létezésükkel számolhatunk, melyek annyira alapvetőek, hogy indulataink – néha józan belátásunk szintjén – még napjaink etikumára is hatást gyakorolnak. Ezeket nevezhetjük ősi morálnak:

- Tálió-elv.[4]
- Cselekedeteink visszafogásának etikuma.
- Harmónia-elv.

Az ember és természet szoros egymásrautaltságát a történelem igazolja. Harmóniájának megsértése nemcsak közösségek, de akár birodalmak pusztulásához is vezetett. A folyam menti civilizációk sorsa a folyók sorsához kötődött, évenkénti áradásához, a folyók megfelelő szabályozását, gátrendszereinek karbantartásához. A rend megsérülése katasztrófához is vezethetett. A közösség érdeke volt, hogy a rend megsértőit meg- és elítélje. Ide értve mindenkit, akit valamilyen módon felelősnek nyilváníthattak.

- Az egyszemélyi felelős felett – ha megtalálták – mindenütt ítéletet mondtak.
- A felelős írnokot, intézőt Egyiptomban, Babilonban fokozott felelősség terhelte, hiszen állami (városi) hivatalnok volt.
- Felelősség terhelte a királyt, helytartót, vagy a főpapokat is. Kínában a szárazságokért, vagy árvízért a Császár volt a felelős, ha a bajt elhárító szertartást „pontatlanul” végezte. Indiában, ahol Áriák megérkezése után egymással párhuzamosan 4 nagy papi csoport működött: a Rig-véda, Szama-véda, Adzsúr-véda és Attar-véda ismereteinek birtokosaikként. Szertartásokat együtt és pontosan kellett végezniük, a természet rendjének megtartása – esetleg kiengesztelése – érdekében.

Az elháríthatatlan csapásokat az egész közösség elszenvedte. Egyiptom történelmében történeti korszakhatárokat lehet elkülöníteni a csapások időszaka után. Ezek a birodalmakat elválasztó ui. átmeneti korszakok.

A csapások elmúltával váltak különösen fontossá azok az állami intézkedések, melyek az ember és természet rendjének megteremtése érdekében születtek. Normarendszerek születtek: eJoz (ethosz), morál. Ezek lefektetett elvárásai az állami intézkedések, idővel írott jogszabályokká váltak.

5. Cselekedeteink visszafogásának etikuma.

etikatörténetében először *Ptahhotep*, az egyiptomi írnok fogalmazta meg, hogy veszélyeket rejt magában, ha valaki megalapozott tudás hiányában is cselekszik, vagy akárcsak megszólal.[5] Ennek természeti következményeivel a Kr.e. III. évezred közepén élt szerző nem foglalkozott. Csak később, már Indiában válik fontossá ezen etikum természeti, bioetikai következményeinek lefektetése. Ott a dzsainizmus és a buddhizmus hirdeti meg tanítását.

A Védák szent szövegei évszázadokon keresztül nem válhattak viták (filozófiai elemzések) tárgyává. A védikus papság keményen örködött felettük, hiszen a természeti összhang fenntartása az ő felelősségi körükbe tartozott. Vitákra és a szent szövegek magyarázatára csak Kr.e. 8.-4. században az Upanisadok filozófus (értsd: tudós) mozgalma vállalkozott. Ide tartozott a dzsainizmus vallásalapító teoretikusa *Mahávirá* (Kr.e.599-ben, vagy 549-ben született).[6] Nagytekinélyű tudós és tanár volt. (Életében több ezer tanítványa volt.)

- Üdvtant hirdetett az ember és természet harmóniájának megteremtése érdekében. A természet rendjének megtartása az ember érdekében történik! Csak akkor valósul meg, ha sikerül tökéletesen végrehajtani. Tökéletességet az „erkölcs” és az „örök üdvösség” teremti meg, melyre mindenkinek képessé kell válnia.
- Az ember „üdvözülésének” azonban gátját jelenti az emberben lévő anyag. Vele szemben a lélek alkotja azt a tisztaságot, amit a hívő embernek elő kell hívnia. Tehát az anyagi dolgokról lemondás révén, a szellemiség előmozdításával.
- Üdvösséghez, az anyagtól való megtisztuláshoz az aszkézis vezet.
- Aszkézis nem elégséges, ha nem párosul a természet tiszteletével. Tisztelni kell minden élő, mely körülvesz.

Mahávirá dzsainizmusa szigorú erkölcsiséget követelt meg tanítványaitól. Tanítását ezért 3 parancsolatba is foglalta:

- A test kiüresítése.
- Aszkézis, – akár az öngyilkosság vállalásával is.
- Erőszakmentesség minden élőlényel szemben.

Mahávirá fiatalabb kortársa volt – talán tanítványa is – *Sziddhárta Gautama*, aki szintén nagyon kívánta az üdvösséget. Ezért is ment dzsainizmust tanulni, lelkesen követte tanítását, aminek eredményeként csonttá soványodott és közel került a halálhoz is, de az élet szakadatlan körforgásától (lélekvándorlás) megszabaduláshoz nem jutott el. Elhatározta, hogy más úton próbálkozik, és *Buddhává* (megvilágosodottá) válik. A hagyomány szerint ez számára a botiszatva fája alatt be is következett.

A természettel való harmónia megteremtése, akárcsak *Mahávirá* és a dzsainisták számára, neki is igen fontos volt. Harmóniát a cselekedetek visszafogásaként hirdette:

- Minden, ami létezik, előbb-utóbb meghal. Az élet múlandó.
- Ami megszületik szenvedni fog, mert a szenvedés vágyakozást jelent valami iránt, hiszen ő is újjászületik és szenvedni fog.
- A szenvedésteli útról csak azáltal kerülhetünk el, ha lemondunk a szenvedést okozó körülményekről: mindenről, ami külsődleges, és a természet harmóniáját választjuk.

Tanítása alapján *Sziddharta*, már mint *Buddha*, öt parancsolatot ajánlott követőinek (Buddha. 1989. 48. old.):

1. Ne pusztíts el semmiféle életet!
2. Ne vedd el azt, amit nem adtak neked!
3. Ne szólj valótlant!
4. Ne igyál bódító hatású italokat!
5. Ne paráználkodj!

A cselekedetek visszafogásának etikuma a természet és az ember tiszteletteljes kapcsolatát egymásra utaltságként fogta fel.

Amikor *Buddha* tanítása Kínában a II. században megjelent, ott erősen átalakult. Az már a Csan, mely sokkal nagyobb súlyt fektetett a szóbeliség helyett szimbólumaira, illetve a meditációra. Amikor innen Japánba is elkerült a VIII. században, az eredeti tanításból egy erősen a helyi hagyományok szerint átrajzolt tanítássá vált. Mindenesetre a természetet védő gondolata magmaradt, sőt tovább erősödött. A „szív, ész és kéz harmóniája lett lényege”^[7] A természet rendjével kerül összhangba az, aki képes életébe bevonni a zen meditációt, és képes eljutni az un. za-zen állapotba. A japán buddhizmus sikeréhez hozzájárult, hogy az ősi Nap-imádó természetes vallása a sintoizmus is a természettel való harmonikus együttélést hirdette.

6. Harmónia-elv.

Az ősi harmóniatanok az ember–természet, az ember–Isten (istenek), ember–ősök egységét vallották. A vallástörténész *Glaser* ezt Kínában felfedezve úgy tekintette, mint „kínai univerzalizmust,” melyet ugyanúgy lehet elemezni, mint bármely más világvallást. (Glaser 1984) Véleményével itt és most nem érdemes vitába szállni, arra azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy az univerzalista vallások nagy egységesítésének ellentmond a természethez fűződő harmonikus kapcsolatuk, amely a kr.e VI-III. században bontakozott ki. Környezettudatosságuk továbbra is meghatározó maradt, viszont magyarázó elveikben megfigyelhető változás.

A harmónia-elv lényegét leginkább az az út (kínaiul: tao) fejezi ki, amin haladni érdemes céljaink elérése érdekében. Tao vezet a célhoz, róla letérni lehet, de a bölcs ember ilyet nem tesz. Az utat az ősök taposták ki, utódaik hagyományozták át, emiatt nemcsak követni érdemes, de erkölcsi kötelesség is.

Taoizmus a szóbeli hagyományok ősi időszakába vezet minket vissza – jóval a kínai írásbeliség kezdeteit megelőző időkbe – a civilizáció hajnaláig. A Kr.e. VI. században (egyenes vélemények szerint csak a Kr.e. II. században) írásba foglalt szájhagyományokként, szent szövegekként terjedt anyagot *Konfucius* (Kr.e. 551-479) gyűjtötte össze és foglalta írásba. Így született meg a *Ji King* (Változások könyve), *Si King* (Dalok könyve), *Su King* (Írások könyve). A tao megtalálását és követését kifejező „szent” szövegeket tartalmaz. *Konfucius* azzal együtt, hogy könyveit összeállította, maga nem vált taoistává, számára a tao ui. elsősorban az ember és Istenek, illetve ember és az ősök harmóniájaként volt fontos. Természeti kérdésekkel és bioetikával nem foglalkozott.

A taoista filozófia (értsd: tudomány) a Tao-t a természettel való harmóniához, és vele a tudáshoz elvezető útként fogta fel. Ez jelentősen különbözött a Konfucius által felfogott harmóniatantól. Mégis inkább a későbbi korokban lett feltűnő. Amit *Glaser* univerzalizmusként hangsúlyoz, az jellemzően a taoistákra igaz.

Alapítója *Lao-ce*.^[8] Konfucius kortársa volt, aki épp az ő javaslatára írta meg alapvető könyvét *Tao Te King* (Út és Erény könyve) címmel. Az általa javasolt út erősen emlékeztethet a cselekedetek visszafogásának etikájára, de ő a hangsúlyokat mégsem erre, hanem a harmónia-elvére tette. Etikumának két pillére van: „egyszerűség” és „tétlen cselekedet.”

- Az egyszerű élet követője elutasítja a nyereséget, a nagyra vágyást és az állami hivatalokban való munkát.

- A „tétlen cselekedet” a dolgokkal való együttélést jelenti.
- A természettel kell harmóniába kerülni!

Hans Störig megfogalmazása szerint ez a következőképpen néz ki: „kézben tartani a dolgokat anélkül, hogy birtokolnánk őket, a munkát anélkül teljesíteni, hogy büszkék lennénk rá.” (Störig. 2005. 71. old.) A természettel együtt élő ember tiszteli azt és követi a Taot. Igénybe veszi az általa kapott lehetőségeket, de belőle nem vesz el többet annál, mint amennyire feltétlenül szüksége van. Amit elvesz, azt vissza is adja. – Úgy is mondhatjuk, hogy ökotudatosan jár el, tehát harmóniája szerint.

A taoizmus késői mestere, *Csuang-ce* (Kr.e. 369-286) volt, aki a követendő Taot határozottan eltávolította a konfucianizmus tao-elvétől. Ezzel teremtve meg a taoizmus markáns arcát. Összefoglalta természetfilozófiáját, ökológiáját és etikáját, a következő elveit érdemes rögzíteni:

- Minden dolog, ami körülvesz minket öt őselemre vezethető vissza: Tűzre, Földre, Fémre, Vízre, Fára. Ezek nemcsak minden dolog alapjai, de egymást is képesek teremteni, miként az embernek is segítségére vannak, ha képes kiismerni az elemek természetét, és nem akar ellenükre tenni.
- A dolgok az ellentétek egységeként és harcaként léteznek. Alapvető egységük a Jin és Jang, melyek csak egymás által képesek létezni, miközben egymásnak ellentétei. Eredetileg a Nap által megvilágított hegy napos (Jang) és árnyékos (Jin) oldalát jelentették. Idővel a Jang, mint az ellentétek férfias, épülő, fejlődő, életteli oldalát jelentette. A Jin lett a női, leépülő, pusztuló, beteges, haldokló oldala. Egymás nélkül elképzelhetetlenek, miként a természettel harmóniában élő ember tisztában is van vele.
- A harmónia mindig a középre vonatkozik, az középen van. Az ellentétek egységben és konfliktusban állnak. Születésünk időszakában a Jang van az emberi természetben túlsúlyban, miközben a Jin is jelen van. Öreg korunkban a Jin túlsúlya a jellemző, bár van még bennünk valami a Jangból is. (Tőkei. 1980.)

A Tao által kínált út egy taoista számára nem pusztán utat, kitaposott ösvényt jelent – mint amit e szó jelentése alapján gondolunk –, hanem kitüntetett jelentése a harmónia. Olyan szent ösvény és hagyomány, melyet követnie erkölcsi kötelesség. Harmóniában kell élni a természettel, melytől nem akar sem többet, sem kevesebbet annál, mint ami adatik a számára. Ez is az oka annak, hogy – *Konfucius* tanításával ellentétesen – állami hivatal nem vállal, mert az állami és társadalmi közéleti tevékenység előbb-utóbb a természettel kialakított ezen harmóniát sérti meg. Ez nem lenne sem bölcs, sem etikus.

7. Záró gondolat helyett

Az ökológia és etika kapcsolatát tárgyalva az ősi elvek ismeretében eljutunk napjaink problémáihoz. Remélhetőleg sikerült beláttatni: nincs új a nap alatt. Ökológiai elveink, környezettudatos szemléletünk modern tanítása, László Ervin Gaia-elve, de akár a Rióban megfogalmazott fenntartható fejlődés terve sem előzmény nélkül való. Legfeljebb ősi elvek elevenednek meg általuk a környezetünkkel való hatékony gazdálkodás, és emberi életünk védelme érdekében.

Irodalomjegyzék

1. Arisztotelész (1987): Nikomakhoszi etika. Európa Könyvkiadó
2. Buddha beszédei. (1989) Helikon Könyvkiadó
3. Cameron, Ronaldo (1998): A világ gazdaság története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Könyvkiadó
4. Gehlen, Arnold (1976): Az ember. Gondolat Könyvkiadó
5. ·Glasenapp, H.von (1984): Az öt világvallás. Gondolat Könyvkiadó
6. László Ervin (2003): Meg tudod változtatni a világot. Magyar Könyvklub
7. Polányi Károly (1984): Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat Könyvkiadó
8. Störig, Hans J. (2005) A filozófia világtörténet. Helikon Könyvkiadó
9. Tőkei Ferenc (szerk.)(1980): Ókori Kínai Filozófia II. kötet. Akadémia Könyvkiadó

[1] Organprojekció: szervkivetülés. *Ernst Kapp* (1877) elmélete szerint a technikai berendezések az emberi szervek analógiája alapján születtek meg.

[2] *Childe* a 30-as években még nem ismerhette a kínai ősi leletanyagot, különben a Sárgafolyót is ide sorolta volna.

[3] Az irodalom e-téteketben megosztott. Markáns ellenvéleményt fejtett ki az ókori kereskedelem ellen *Polányi Károly*, aki szerint még a kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező görögök sem rendelkeztek piacokkal. Szerinte „piacnélküli gazdaságok” léteztek. (Polányi. 1984.)

Amennyiben a görög poliszok sem voltak piacokon kereskedő gazdaságok, akkor a civilizáció hajnalán ez még kevésbé lehetett. A civilizáció megjelenésével foglalkozó gazdaság, társadalom és technikatörténeti munkák ezt a fajta vélekedést inkább „eretnek” véleménynek tekintik.

Egy másik vélekedés az, amely az élelemtermelés forradalmasító hatását vonja kétségbe. *Rondo Cameron* a gazdaság napjainkig tartó világtörténetét fogja úgy fel, mint fellendülő és lankadó gazdasági szakaszok folyamatát. Amennyiben folyamatokról van szó, úgy élelemtermelési „forradalomról” sem lehet beszélni. (Cameron. 1998)

[4] Közülük Európában a zsidó-keresztény-izlám kultúránk alapján a tálió-elv az ismertebb. Ez a cselekedeteink és szigorú következményének szimmetriáját képviselő tanítása *Hammurabi* és *Mózes* törvényei révén terjedt el. Aki valamit elkövet, következménye is azonos nagyságú az elkövetett cselekedetével, akár jót, akár rosszat tett az illető. Ezt elfogadja az ősi (primitív) morál, de indulatainak szintjén a ma embere is követendőnek tartja. Gondoljunk a vérbosszú elvre, vagy a vallási fundamentalisták terrorizmusára, és „ősi” érvrendszerére. A tálió-elvvel a továbbiakban azért nem foglalkozunk, mert bioetikai és környezetvédelmi problémákat jellemzően nem-igen érintettek/érintenek.

[5] *Dzsószér* fáraó nagy tekintélyű írnoke volt *Ptahhotep*, aki fiához intézett intelmében mondja: „beszélni nehéz, nagyon nehéz.” Csak akkor szólal meg, ha mondandó megalapozott. Tehát cselekedni is csak akkor cselekedj, ha biztos vagy már magadban, addig viszont ne tedd.

[6] Dzsainistaként *Dzsainára* hivatkozott, aki a hagyomány szerint a Kr.e. IX-VIII. században élt, és akit *Mahávirá* megváltónak tekintett.

[7] Prof. *Mishima*, zen szerzetes által egy előadásában bemutatott zen-buddhizmus kép lényegként az ember-természet kölcsönhatását, harmóniáját emelte ki. Amit a környezet számunkra ad, azt kell elfogadni. Rajta uralkodni vétek. (Előadása a Magyar – Japán Baráti Társaságban. 1988-ban.)

[8] Születése és halála pontos dátumát nem tudjuk, csak azt, hogy Konfuciusnál idősebb volt